

Raoul Wallenberg i muntliga källor

Attila Lajos

Denna artikelns främsta syfte är att göra en källkritisk analys av några muntliga källor som skapades av forskare eller media för att beskriva Raoul Wallenbergs verksamhet i Budapest. Det handlar framför allt om en del av det stora antalet intervjuer som gjordes inom Raoul Wallenberg Projektets ramar på Uppsala universitet under 1988 och 1989, men även vissa egna intervjuer och andra muntliga berättelser producerade i inför medierna.¹

År 2004 publicerades min avhandling om Raoul Wallenberg i Växjö. En bearbetad ungersk version publicerades efter ytterligare forskning i ungerska säkerhetstjänstens arkiv i Budapest 2007. Båda böckernas huvudfrågeställning kan sammanfattas på följande sätt:

På sommaren 1944 skickades Raoul Wallenberg som representant för det svenska Utrikesdepartementet till Budapest med uppdraget att rädda ungerska judar, som hade anknytning till Sverige. Hans räddningsaktion har gått till eftervärlden som en av de största humanitära räddningsinsatserna någonsin, och det har uppstått en hjältegloria kring Raoul Wallenbergs person, en gloria som blivit allt större ju längre tid som gått. 1981 blev han utnämnd till amerikansk hedersmedborgare för räddandet av 100 000 judar i Budapest. Var detta möjligt?

Slutsatserna efter undersökningen av de tillgängliga dokumenten var att Wallenberg inte räddade 100 000 människor.² Den svenska legationen hade som mest något mindre än 7 000 judar under sitt beskydd i det internationella ghettot i Budapest i december 1944.³ Wallenberg och hans judiska medarbetare på den svenska legationens humanitäravdelning gjorde ett extraordinärt jobb för att skydda och försörja dem. Fram till mitten av december 1944 hade detta arbete även den ungerska regeringens officiella stöd. Även den högerextrema pilkorsregeringen som tillträdde den 15 oktober 1944 lämnade judarna försedda med svenska eller andra utländska skyddspass eller skyddsdokument under dessa organisationers beskydd. Den accepterade även det att dessa judar skulle undantas förordningarna

som gällde de andra ungerska judarna. När deportationerna till Tyskland återupptogs under mitten av november 1944 undantogs judarna med skyddspass från deportation genom order av den ungerska regeringen. Judarna med svenska skyddspass som hamnade i deportationstågen på grund av vissa lägre pilkorsinstansers överdrivna iver och judehat plockades ut och hämtades tillbaka till Budapest med den ungerska pilkorsregeringens uttryckliga tillstånd och stöd. Det var dessa knappt 600 judar som kan betraktas som räddade i ordets egentliga mening. Men framför allt från deportation, inte från en säker död som det ofta påstås.⁴

I mitten av december 1944 lämnade den ungerska regeringen Budapest och efter den 25 december 1945 upphörde det officiella stödet för den svenska legationens skyddsverksamhet. De svenska skyddslingarna utsattes för systematiska allvarliga övergrepp, de svenska skyddade husen attackerades och många skyddslingar fördes bort och dödades av kringströvande pilkorsgäng i slutet av december 1944 och början av januari 1945. Runt 3 000 av de svenska skyddslingarna togs sedan till det allmänna ghetton i början av januari 1945. De andra knappt 4 000, liksom alla judar i Budapest, befriades till slut genom den Röda Arméns ockupation av Budapest.

Finns det några uppgifter eller nya aspekter av de svenska räddningsaktionerna i intervjuerna som gjordes inom Raoul Wallenberg Projektet, av mig själv eller i media som skulle kunna modifiera dessa slutsatser? Hur ska vi behandla uppgifterna som förmedlas i dem? Kan vi använda dem för att rekonstruera det faktiska händelseförloppet eller är det mer de intervjuades föreställning om hur ”det borde ha varit” som vi framför allt får i dessa intervjuer? Denna är denna artikels kompletterande huvudfrågeställning.⁵

RAOUL WALLEMBERG PROJEKTET VID UPPSALA UNIVERSITET⁶

Raoul Wallenberg Projektet startades på initiativ av representanter för Wallenberg stiftelsen under år 1988. Den första tanken var att projektet skulle genomföras inom ramen av ett oral history projekt som startades på Columbia University Oral History Research Office. Uppsala universitetets roll var endast att ge ”credibility”, det vill säga status åt projektet.⁷

Det definitiva beslutet om att projektet i sin helhet skulle genomföras av Uppsala universitet togs efter ett möte mellan Uppsala Universitetets och Wallenberg stiftelsens representanter, den 30 och 31 januari, 1989.

Projektets mål var att skapa en omfattande databas om Raoul Wallenberg och att samla in de muntliga uppgifter som fortfarande fanns tillgängliga om Raoul Wallenbergs aktivitet i Budapest. Projektets finansiering skedde huvudsakligen genom Wallenberg stiftelsen och Marcus och Amalia Wallenbergs minnesfond.⁸

Insamlandet av all material för Raoul Wallenberg-projektets databas bedrevs mellan åren 1989-1991.

INTERVJUERNA INOM RAOUL WALLEMBERG PROJEKTET VID UPPSALA UNIVERSITET

170 intervjuer genomfördes inom projektets ram (12 i Sverige, 47 i Israel, 53 i Ungern, 58 i USA). Något mindre än hälften av intervjuerna gjordes med kvinnor och 56 av intervjuerna gjordes med personer som var 20 år eller yngre 1944. 72 intervjuer gjordes med f.d. innehavare av svenskt skyddspass. Av dessa var 36 kvinnor och 33 var ungdomar eller barn på 20 år eller mindre 1944.⁹

Ett förvånande stort antal intervjuer (62) gjordes med personer som inte har haft någon kontakt med Raoul Wallenberg och hade mycket svaga eller ingen kunskap om Raoul Wallenberg och hans aktivitet under kriget. Bland dessa fanns även många innehavare av svenska skyddspass. De flesta av dessa var dock minderåriga 1944.

Intervjuer med andra organisationers skyddslingar

20 av intervjuerna gjordes med personer som hade ett annat skyddspass än svenskt och 5 med sionister som – enligt egen utsago - tillhörde den sionistiska underjordiska motståndsrörelsen. Av dessa anger två att de har samarbetat med Raoul Wallenberg.¹⁰ Trovärdigheten av uppgifterna i intervju 514 försvagas dock av det faktum att den intervjuade anger att det var en rumänsk officer som talade perfekt tyska som mötte Raoul Wallenberg den 14 januari och tog Wallenberg till det ryska högkvarteret i Cinkota i östra Ungern.¹¹ Uppgifterna i intervju 538 är mer trovärdiga. Det handlar om 2-3 tillfällen då den intervjuade hämtade själv svenska skyddspass på den svenska legationens humanitäravdelning till vissa medlemmar i den sionistiska motståndsrörelsen. Han minns inte var den svenska legationens humanitäravdelning fanns, men påstår att han fick passen direkt ifrån Wallenberg.

Intervjuer med medlemmar av andra organisationer

Det finns också många intervjuer med människor – judar eller icke judar – som inte var innehavare av svenskt skyddspass, men samarbetade på olika sätt med Wallenberg.

Två intervjuer finns med Internationella Röda Korsets (IRK) medarbetare Sára Karig och Kárász Arthúr och en med nuntiaturens medarbetare Tibor Báránszky.¹² Det finns även två intervjuer med József Eliás och Ferenc Kálmánffy som var deltagare i den ungerska patriotiska motståndsrörelsen och en med den spanske representanten, den numera berömde italienaren Giorgio Perlasca.¹³ Dessa intervjuer kastar ett nytt ljus på samarbetet mellan de olika räddningsaktionerna i Budapest.

Man kan se tydligt att samarbetet var sporadiskt. Wallenberg träffade den viktige motståndsmannen Eliás endast två gånger och det är högst osannolikt att det är Wallenberg som motståndsmannens Kálmánffys fantasifulla berättelse handlar om. Kálmánffy säger själv att han har insett bara efter kriget att det borde ha varit Raoul Wallenberg den okände personen som han såg på sitt befäls kontor.

Báránszky, som var katolsk teolog och nuntiaturens ungerske representant, såg Wallenberg 2-3 gånger på nuntiatoren. Han har inte haft några närmare kontakter med honom trots att han har haft en viktig befattning där. Han berättar dock om sitt intryck som han fick då om att Wallenberg var ”awfully smart in organising food”. Med tanke på Wallenberg affärsintressen och affärsförbindelser just i livsmedelbranschen, var detta inte förvånande. Báránszky betonar särskild pilkorsutrikesministern Keménys tillmötesgående attityd: ”very little would have been accomplished if Gábor Kemény would have not held his shoulder against his government ...” säger han.¹⁴ Detta uttalande bekräftas med råge av intervjun med utrikesministerns änka, baronessan Elisabet Kemény.¹⁵ Denna intervju innehåller också märkliga detaljer kring Wallenbergs påstådda Stockholmsresa i under andra delen av oktober 1944 och om Wallenbergs kontakter med den sovjetiske ambassadören i Stockholm, Madame Kollontaj under hans påstådda hemresa.

Den viktiga medarbetaren på Internationella och Svenska Röda Korset, Sara Karig såg Wallenberg sällan, och pratade en enda gång med honom. Hon var samtidigt i nästan dagliga kontakter med Svenska Röda Korsets ledare i Budapest, Valdemar Langlet och Asta Nilsson. Internationella Röda Korsets andreman i Budapest, Arthur Kárász– som var f.d. ungersk statssekreterare på finansministeriet – såg Wallenberg en enda gång för en kort stund och detsamma gäller för Otto Roboz, som ledde det stora barn-

hemmet på Vilma királyné utca 25-27, som var under IRK:s beskydd.¹⁶ Kárász påpekar att Wallenbergs organisation var ”en av de 4-5 (räddnings) organisationer som arbetade i staden. Och man får inte överdriva. Ingen av dessa organisationer var allomfattande”.¹⁷

Den spanske representanten Giorgio Perlasca är mycket kritisk till bilden av Wallenberg, så som den framkommer i Raoul Wallenberg litteraturen efter kriget. Han påstår att Raoul Wallenbergs roll och inflytande i Budapest blev minimal efter mitten av december 1944, på grund av de dåliga relationerna mellan den ungerska regeringen och den svenska legationen. I slutet av december var detta inflytande noll, påstår Perlasca, och Wallenberg gömde sig på olika ställen i Budapest. Han bad även Perlasca ge honom husrum en kväll i början av januari.

Dessa intervjuer visar att ingen permanent samordning fanns mellan de olika räddningsaktionerna i Budapest; speciellt inte på dem lägre nivåerna, där försörjningsfrågor och enstaka räddningsaktioner ordnades. De visar också med all tydlighet att Raoul Wallenberg inte spelade en ledande roll för alla räddningsaktionerna.¹⁸

Även intervjuer med Pilkorspartiets f.d. medlemmar, som samarbetade sporadisk med Raoul Wallenberg finns. ”Detta blir den mest fantastiska delen av min aktion”, påstår Ferenc Csehi att Wallenberg har sagt när han anställde några pilkorsare på den svenska legationens humanitäravdelning.¹⁹ Han träffade dock sällan Wallenberg. Han höll framförallt kontakten med den svenska legationens humanitäravdelnings judiska anställda. Andor Zsögöd påstår i sin tur att han träffade Wallenberg en gång, då han fick 30 bianco skyddspass från honom.²⁰ Skyddspassen skulle överlämnas till en rik jude, Zimmermann.

Den mest intressanta är dock en intervju med pilkorsofficeren István Varga.²¹ Han arbetade under ledning av den berömde Ferenc Fiala på pilkorspartiets pressavdelning. Han påstår att Wallenberg, tillsammans med Valdemar Langlet besökte Fiala några gånger.²² Besökens anledning var att be om Fialas stöd för att få livsmedel ur de statliga lagren för de svenska skyddslingarna. Den 20 december erbjöd de svenskt skyddspass i utbyte mot livsmedel. Varga vägrade, men han anger att Fiala hjälpte till. Mer intressant är dock en annan uppgift. Varga berättar om en f.d. ungersk fanjunkare från det ungerska flygvapnet som påstod till Varga efter kriget att han fick order att överlämna två kortvågiga radiosändare till den svenska legationen i december 1944. Med tanke på att ordern kunde komma från en av motståndsrörelsens huvudfigurer, Zoltán Mikó, som var flygkapten i den ungerska generalstaben, är denna uppgift ganska trovärdig. Detta

betyder också det att någon på den svenska legationen borde ha använt dessa sändare.²³

Intervjun med pilkorsbossen Pál Szalai och hans adjutant Ferenc Perjéssy lämnar inga dubier om att Wallenberg fick stöd av personer med ungersk maktbefogenhet även efter julen 1944 när det officiella stödet för den svenska räddningsaktionen definitivt upphörde.²⁴ Speciellt viktiga och intressanta är intervjuerna med Lajos Bajusz som var en av gendarmerna som agerade som Raoul Wallenbergs livvakt och följde honom nästan överallt under hans sista dagar i Budapest.²⁵ Bajusz avslöjar att Wallenberg hade gendarmar som livvakter från slutet av december och att både den svenska legationens humanitäravdelning på Üllői út 2-4 och Hazai Banks byggnad, där de viktigaste svenska skyddslingarna bodde under de sista dagarna innan Pest intogs av ryssarna, vaktades av gendarmar.

Om Raoul Wallenbergs kontakter med medlemmar från det ungerska socialdemokratiska partiet finns endast en intervju, med Otta Istvánné.²⁶ Otta hette Teréz Biró 1944 och var nära släkt med en av socialdemokratiska partiets ledare, Miklós Kertész. Hon agerade sedan som förbindelselänk mellan Raoul Wallenberg och det socialdemokratiska partiets ledning. Hennes namn och adress fanns på listan som Vilmos Böhm gav till Wallenberg i Stockholm innan dennes avresa. Hon träffade dock Wallenberg endast två gånger och under helt odramatiska förhållanden. Den första gången var i juli när Wallenberg kom till hennes bostad för att informera sig om socialdemokratiska partiets situation. Andra gången träffades de i oktober, när hon skulle hämta de svenska skyddspassen avsedda för socialdemokrater som var i fara efter pilkorskuppen på den svenska legationens humanitäravdelning.

Intervjuer med judar anställda på den svenska legationens humanitäravdelning

Mycket viktiga är de 11 intervjuer som gjordes med den svenska legationens humanitäravdelnings judiska anställda. Intervjuerna avslöjar viktiga detaljer om hur arbetet organiserades på svenska legationens humanitära avdelning, vilka avdelningar som fanns, hur de fungerade och om vilken roll Raoul Wallenberg spelade i deras aktivitet. Det som tydligast framkommer är den mycket viktiga rollen som de ungerska ledarna och speciellt ”andremannen” på den svenska legationens humanitäravdelning, den före detta direktören Hugo Wohl spelade. Alla anställda på den svenska legationens humanitäravdelning intervjuade inom RWP – förutom en – anställdes nämligen av Wohl, utan Raoul Wallenbergs inblandning. Det

enda undantaget, Ödön Singer anställdes genom medlingen av en annan ungersk anställd på den svenska legationens humanitäravdelning, fru Zsigmond Morvai, redan i augusti 1944.²⁷ En annan märklig aspekt är att nästan alla f.d. anställda uppger att de träffade Raoul Wallenberg mycket sällan på den svenska legationens humanitäravdelning på Üllői út 2-4.²⁸ De som oftare såg Wallenberg anställdes tidigt, redan i september-oktober 1944, innan den svenska legationens humanitäravdelning flyttade till Pest sidan, på Üllői út 2-4 (som dock var inte långt ifrån legationsbyggnaden på Gyopár utca i Buda).²⁹ De andra, som anställs på Üllői út 2-4 under november 1944 såg nästan aldrig Wallenberg.³⁰ Péter Nádas, Victor Ajtay, György Schiller och George Sebök var ungerska judar som blev anställda på den svenska legationens humanitäravdelning i november 1944. Nádas påstår att han såg Wallenberg ibland, Ajtay såg honom kanske en gång. Sebök påstår att han såg Wallenberg ett par gånger, men sannolikheten att han förväxlar honom med Károly Szabó i berättelsen är stor.³¹ Schiller såg aldrig Wallenberg på den svenska legationens humanitäravdelning på Üllői út 2-4.³² De anställda som såg Wallenberg betonar den stora respekten som Raoul Wallenberg omgärdades av alla judiska anställda på den svenska legationens humanitäravdelning. Han var en upphöjd herre som man knappt vågade tilltala. De har dock inte bevittnat en enda konkret räddningsaktion och kan inte heller ur egen erfarenhet beskriva Wallenbergs agerande i något konkret fall.

Det kan finnas flera förklaringar till Wallenbergs frånvaro från den svenska legationens humanitäravdelning. Den ena är att han föredrog vistas på den svenska legationen på Gyopár utca, där de andra svenskarna fanns. Innan var det lätt att bara gå över till den svenska legationens humanitäravdelning eftersom den fanns i legationens grannbyggnad. Men Üllői út 2-4 var på andra sidan Donau, knappt två kilometer från den svenska legationen. Den andra förklaringen är att det mesta av vardagsaktiviteterna ordnades av humanitäravdelningens judiska ledning, och Wallenberg kom dit endast när han tillkallades. Denna verkar vara den mest plausibla förklaringen. Intervjun med typografen som framställde de svenska skyddspass formulären visar att även denna viktiga aktivitet sköttes uteslutande av den svenska legationens humanitäravdelnings judiska anställda.³³

Intervjuer med judar som direkt räddades av Raoul Wallenberg

Räddningsaktionerna där Raoul Wallenberg direkta medverkan bevisligen ägde rum skedde huvudsakligen på två ställen och tillfällen. Nästan alla de personer som ansåg sig vara räddade av Raoul Wallenberg personligen refererar till dessa två händelser:

1. Under dödsmarschern mot den österrikiska gränsen och på överlämningsställena i Hegyeshalom.³⁴ (7 intervjuer)
2. På banngården i Józsefváros i Budapest, där arbetstjänst judar som var innehavare av utländska skyddspass skulle transporteras till Tyskland. De judar som hade svenska skyddspass plockades ut och transporterades tillbaka till de svenska skyddade husen. (8 intervjuer)

Det finns sex intervjuer som handlar om räddningsaktioner som inte är i samband med de ovannämnda händelserna, där Raoul Wallenbergs (in) direkta medverkan förutsätts, eller till och med påstås. Dessa berättelser är dock oftast motsägelsefulla och emotsägs av andra intervjuer där det berättas om andra räddare än Wallenberg vid samma tillfällen. Det handlar om en räddningsaktion vid Donau stranden, där judiska kvinnor och män fördes bort och skulle skjutas i Donau efter pilkorsrazzian mot svenska legationens hus på Katona József utca 21 (3 intervjuer).³⁵ I två av dessa berättas det om *en stor svart bil* som stannar vid den judiska kolonnen och någon av passagerarna i bilen beordrar pilkorsarna att föra tillbaka judarna till pilkorshuset. En av de inblandade, fru János Solymos ansåg att det borde ha varit Wallenberg som satt i bilen men Eugén Türkl, som också var närvarande, säger att passagerarna i bilen var ungerska officerare "[...] som inte var lika galna som de andra". Den tredje intervjuade bevittnade endast razzian mot huset men såg inte den svarta bilen utan endast hörde om den senare.

En intervju innehåller en detaljerad berättelse om Raoul Wallenbergs insats den 4 december 1944, när han körde efter ett tåg som transporterade till Tyskland judar med riktiga utländska medborgarskap, bl. a. amerikanska. Aktionen misslyckades men Wallenberg plockade ut 3 andra judar med svenskt skyddspass från ett annat deportationståg.³⁶ Den andre berättar om en annan räddningsaktion på en gata i Budapest som inte var i samband med händelserna i de tre ovannämnda husen. Den intervjuade Abrahams Irene såg dock aldrig Wallenberg innan eller efter händelsen. Hon berättar att hon själv och 8 andra judiska kvinnor har blivit arresterade och bortförda av tyskar soldater från ett kloster där de gömde sig. På väg mot Donaustranden hejdades dock den lilla gruppen och vakterna av *en stor svart bil* med den svenska flaggan på. "A beautiful young man, about 30 years old" steg ut ur bilen och samtalande med det tyska vaktbefälet, som för kvinnorna istället för Donaustranden till det svenska konsulatet. Kvinnorna släps in i byggnaden och blir räddade. Abrahams påstår också

att Wallenberg berättade inne på konsulatet att han hade ”some kind of paper from Hitler”, som han visade till vaktbefälet, och det var det som fick denne att lyda honom. Hon beskriver Wallenberg som ”a very good-looking, tall and very young” man. Den lilla gruppen fördes senare till ett Röda Kors hus där de fick papper som kristna flyktingar av en munk från det kloster där de ursprungligen gömde sig.³⁷

Denna artikels ramar är dock för snäva för att presentera i detalj alla intervjuer som handlar om direkta räddningsaktioner. Därför valde jag att endast ge ett exempel för varje räddningsaktion och kommentera intervjun genom att jämföra den med de andra som handlar om samma händelse.

För Raoul Wallenbergs påstådda intervention på Donau stranden, då svenska skyddslingar skulle skjutas i Donau av mordiska pilkorsgång valde jag dock ett annat tillvägagångssätt. Detta för att även illustrera hur muntliga källor ”skapas” och används av media i detta sammanhang. Jag valde att redogöra mer i detalj ett utdrag ur programmet Ramp om historia, där överlevaren Alice Bauer berättar om hur hon räddades av Raoul Wallenberg från att bli skjuten av pilkorsare på Donaustranden. Valet föll på Bauers berättelse därför att den kan direkt jämföras med en annan källa, en motsvarande del av en autobiografi skriven av Alice Bauers dåvarande fästman.³⁸ Alice Bauer och hennes fästman upplevde tillsammans händelserna som beskrivs av Bauer, men innehållet i de två redogörelserna är betydligt annorlunda.

Räddningsaktionen under dödsmarscherna mot Hegyeshalom

Händelserna under dödsmarscherna mot den österrikiska gränsen och hur själva urvalet av de som hade svensk skyddspass berättas i 8 intervjuer. Vissa av de bär på sig tydliga tecken på ”komplettering” av de logiska luckorna som eventuellt skulle dyka upp i berättelsen. De flesta berättelserna (7 av 8) handlar om två män som stod vid väggkanten, inte långt ifrån överlämningsstället i Hegyeshalom, och manade folk att anmäla sig som svenska skyddslingar.³⁹

En av dessa berättelser relateras av Erez Zwi, som är nu bosatt i Israel och hade drygt tolv år när händelserna utspelades. Trots hans låga ålder verkar han ha ganska tydliga minnen av vad som hände: under marschen till Hegyeshalom mötte de två män stående på väggkanten som med tyskt uttal manar de att anmäla sig som svenska skyddslingar. De gör det och hamnar i separata baracker i tre dagar. Den tredje dagen ser de samma man – som de antog vara Raoul Wallenberg – ordna deras hemtransport:

... and 3 days went in this way. They said "Now we are going to take you to the train and you, you Swedish you go back to Budapest." We went to the Hegyeshalom station and there was Wallenberg together with some German and Hungarian officers and checked the Jewish lists. The Nazis called our name and our name were the first so we, 80 people squeezed in a carriage ... then suddenly a great quarrel broke out between the checking officers and Wallenberg and his help. They were shouting in German.⁴⁰

De andra berättelserna liknar mycket den ovanstående. Det gemensamma är att alla som beskriver mötet med dessa två män – av vilka den ene anses vara Wallenberg – berättar att de har träffat den som ansågs vara Wallenberg även under de kommande dagarna. Den andra gemensamma saken i alla dessa berättelser är det att ingen av de intervjuade träffade Wallenberg innan händelserna i Hegyeshalom.

Dessa omständigheter gör att det är högst osannolikt att det var Raoul Wallenberg som de träffade. Wallenberg anger själv att han anlände till Hegyeshalom i gryningen den 24 november och återvände redan samma dag till Budapest och reste inte mer dit.⁴¹ Därtill kommer det faktum att de intervjuade beskriver männen som de mötte på vägen mot Hegyeshalom på flera olika sätt. Förklaringen ligger förmodligen i det faktum att det fanns flera utländska delegationer ute vid vägen mot Hegyeshalom under den tiden och några av dessa – t.ex. de schweiziska delegaterna – stannade kvar i även under de följande dagarna.⁴² och kunde lätt förväxlas med Wallenberg. Även några av den svenska legationens humanitäravdelnings medarbetare stannade kvar. Men inte Wallenberg.

Den ende som inte berättar om dessa 2 män är Josef Shachar.⁴³ Hans berättelse är i samband med regeringsordern som lästes upp i högtalarna i staden Szöny om att samla och transportera tillbaka alla barn under 16, eftersom de var redan från början undantagna deportationen. Shachar, som var då under 16, och ännu under intervjutillfället 1989 omedveten om denna order, anser att han har blivit räddad av Raoul Wallenberg. Han berättar om en kvinna som drar in honom i en bil vars chaufför var Raoul Wallenberg och som kör honom, tillsammans med flera andra barn, till de svenska skyddade husen i Budapest. Raoul Wallenberg körde dock aldrig, och, som sagts, han återvände redan eftermiddagen den 24 november, tillsammans med Per Anger och deras gendarmeskort, till Budapest.⁴⁴ Det är knappast troligt att flera barn och en kvinna också fick plats i deras lilla personbil på vägen tillbaka från Szöny. Det är mer sannolikt att det var en lastbil från den svenska legationen, som kördes av någon av den svenska legationens humanitäravdelnings anställda. Det är mycket troligt att dessa

anställda attribuerade meriten för regeringsordern till Raoul Wallenberg och berättade till barnen att det var han som de skulle tacka för deras räddning.⁴⁵

Räddningsaktionen på bangården i Józsefváros

György Frigyesi var en av de svenska skyddspass judar som plockades ut från mängden skyddspass judar som skulle deporteras från banngården i Józsefváros och sändes tillbaka till de svenska skyddade husen. Han berättar att det fanns omkring 3000 arbetstjänst judar i det utländska kompaniet på Jókai utca som kommenderas ut den 28 november de till järnvägstationen i Józsefváros.⁴⁶ Händelsen beskrivs i intervjun på ett mycket tydligt sätt och kan delas i tre faser:

1. Under den första beskriver Frigyesi hur alla arbetstjänstjudarna från det utländska kompaniet förs till banngården för att transporteras vidare därifrån till Tyskland.
2. Den andra delen är kring iakttagelsen av en separat grupp av ”privilegerade” judar som anländer senare till banngården, flankerade av Raoul Wallenberg. Dessa judar var svenska legationens judiska anställda, som ställdes i kö framför ett bord och visade sina svenska skyddspass. Samtidigt ropas ut att alla judar på bangården som hade eller har haft svenskt skyddspass skulle ställa sig i kön och visa sitt pass.
3. Den tredje fasen är när alla judar vars passinnehav bekräftades av de som satt eller stod vid bordet grupperas separat och transporteras tillbaka till de svenska skyddade husen i Budapest.

Händelseförloppet bekräftas i stort sett av alla de andra intervjuer med de män som själva deltog i händelsen, med kompletteringen att bevakningen från de ungerska gendarmernas sida var så slapp att flera judar som inte hade något svenskt skyddspass (ex. Eugen Türkl eller György Bástyai Holtzer) också kunde smyga sig in i ”den svenska gruppen” och föras bort från bangården.⁴⁷

Berättelsen bekräftas även av ett utomstående ögonvittne. Wallenberg bestämde sig efter pilkorskuppen att göra reklam för sin verksamhet och anställde en fotograf, Tamás Veres, som skulle dokumentera i bild hans aktivitet i Budapest.⁴⁸ Veres togs av Raoul Wallenberg till bangården i Józsefváros för att ta bilder. Bilderna tagna av Veres och hans redogörelse bekräftar det som står i de andra ögonvittnesintervjuerna. Både hans bilder

och hans berättelse talar om en tämligen odramatisk aktion. Enligt intervjun (och bilden) stod Wallenberg, flankerat av gendarmbefälet Ferenczys adjutant, Lulay och andra gendarmar, bakom det bord som de andra berättar om, och tittar på selektionen. Det var alltså inte Wallenberg som gjorde det, där förväxlas han med någon annan. Med största sannolikhet var det en av den svenska legationens humanitäravdelnings judiska anställda som satt vid bordet, och kontrollerade dokumenten med en stor bok framför sig. Intervjun bekräftar också det att räddningsaktionen som inleddes nästa dag på samma bangård misslyckades.⁴⁹

Det finns ytterligare 4 intervjuer bland RWP intervjuerna som berättar om händelserna på bangården i Józsefváros.⁵⁰ Dessa är dock alla andrahandsberättelser. Tre av dem är berättade av kvinnor vars fader eller man räddades av Raoul Wallenberg på bangården i Józsefváros. Det gemensamma för alla är att de berättar om en mycket mer dramatisk händelseförlopp än de inblandade männens ögonvittnesskildringar! De berättar till exempel hur Raoul Wallenberg personligen går igenom vagnarna och räddar människor och tar med sig även folk som inte hade någon svenskt skyddspass utan att gendarmerna vågar säga något.⁵¹ Dessa andrahandsberättelser bekräftar alltså den typiska bilden av den ensamma hjälten som gör det mesta själv medan ögonvittnesberättelserna avdramatiserar händelsen och visar att det var framför allt de judiska anställda som agerade och att även gendarmerna medverkade aktivt i aktionens genomförande.

*Alice Bauers berättelse om sin räddning på Donaustranden i Ramp om historia*⁵²

[...]Det var i januari – det var de sista nätterna – då kom pilkorsare mitt i natten ... alla skulle ställa sig i rad ... Vi var på andra våningen och Erwin slängde ut mig på toalett fönstret... och jag hängde där ... (de gömmer sig och pilkorsarna hittar inte dem).⁵³

Natten därpå utspelades precis samma sak.⁵⁴ Och vi var så utmattade, Erwin och jag, att inte ens Erwin gjorde något flyktt försök. Vi ställde oss upp och marscherade genom Budapest. Först var vi på en kasern ... en sådan pilkorskasern ... och lämnade våra ytterkläder och sen gick vi vidare till Donaustranden. Då vi kom fram till Donaustranden ... det var det största kaos som jag har sett i mitt liv ... Det var en mycket populär avrättningsplats ty där behövde man inte gräva några gravar, utan det var floden som tog hand om liken ...

Ryssarna stod redan på andra sidan av Donau ... det är inte väldigt brett, Donau, utan det var nära ... och varje gång de såg något som pågick på

ena sidan, då kastade de granater ... och sen, under tiden så sköt man människor⁵⁵ ... Det var kaos, mördande och flytande lik ... och så förfärligt skjutande ... Och jag var så missnöjd med mig själv. Jag tänkte: nu Alice, nu är din sista stund här på jorden ... tänk på något värdigt situationen ... men jag tänkte bara på det att jag frös och att jag gömde undan cigaretter ... under Erwins skjorta ... att det var fruktansvärt att jag glömde (berättar vidare om skjutandet) Och i detta kaos så kommer plötsligt Raoul Wallenberg ... så kommer han bara gående och säger att: jag vill ha tillbaka svenskarna.⁵⁶ Det var så överklig ... det var en uppenbarelse ... det är så otroligt ...

Alice Bauers fästman, Erwin K. Korányi återger dock en väsentligen anorlunda berättelse om samma händelser i sin autobiografi:⁵⁷

[...] We suddenly woke up to the reverberation of shouting and gunshots after midnight Friday, on January 7, 1945 [...] a larger number of Nazis poured through the gaping gate [...] I was in our fourth floor apartment with Lici (Alice Bauer), desperately looking for a hiding place [...] All in all, ourselves included, some twenty of us succeeded in hiding in the building. The rest, 266 were taken away.⁵⁸

The next morning, January 8, we made a very adventurous crossing of the city to the distant Üllői Street. It was a much bigger (Swedish) satellite embassy [...] Lici and I got refuge and one straw mattress for two of us [...] It was not a very long sleep though. By 7 p.m. loud shouts awakened us. Some twenty arrow cross soldiers flooded the safe place, and stood in the room, dressed in their black uniform... a harsh order, and we had to march with arms held up over our heads. Soon we found ourselves at the doorstep of the Maria Theresa barracks [...] (then) they made us turn around and out on the street again. But not far in 41 Ferenc ring was an apartment house that became the local Arrowcross Headquarters. Up in the first floor to a very large apartment. We all stood there pushed against the wall [...] Now a new commotion. What? Were the police also collaborating with the arrow cross? No. Officers. The police holding their guns at the arrow cross cutthroats they talked with the arrow cross commander one of the high ranking officers was Paul Szalai, with whom Raoul Wallenberg used to deal; another officer in his leather coat was Karoly Szabo. We were told to put our jackets back on and lineup. And march. Back where we came from. We are back at the Ulloi street (sic), Embassy..."

De har blivit räddade. Men enligt Korányis berättelse räddades de alltså av den ungerska polisen under ledning av Pál Szalai och Károly Szabó. Inte ett ord om Donaustranden eller om Raoul Wallenbergs närvaro vid räddningen. Denna variant bekräftas av en lång rad andra intervjuer med

personer som var närvarande vid händelserna och de dokument som hittills återfunnits i arkiven!⁵⁹

Varför berättade då Alice Bauer om att hon räddades personligen av Raoul Wallenberg från avrättning på Donau-stranden? Skillnaden beror förmodligen på det att ingen frågade Korányi direkt om Raoul Wallenberg. Korányi skrev för sin egen skull och utan någon direkt yttre påverkan som kunde föra tankarna mot Raoul Wallenberg. Med Alice Bauer var det annorlunda. Att hon fick uppmärksamhet och blev intervjuad berodde på hennes påstådda räddning av Raoul Wallenberg. Hon blev också frågad flera gånger om honom och hela situationen var konstruerad kring Raoul Wallenbergs förmodade ”hjaltemod”.⁶⁰ Då är det lätt att minnet för in den omtalade gestalten i händelseutvecklingen och konstruerar en händelse som motsvarar de föreställda förväntningarna. Ramp om historias programskapare för in denna berättelse i programmet om Raoul Wallenberg utan kommentar och minsta försök till att se efter i forskningslitteraturen. Man undrar om de överhuvudtaget tänkte på den uppenbara felaktigheten i påståendet att ryssarna var på ”andra sidan av Donau” – Buda alltså – den 8 januari eller i det att det räckte med Raoul Wallenbergs uppenbarelse för att befria ”svenskarna”. De systematiska angreppen på den svenska legationens skyddade hus visade ju tydligt att pilkorsarna var ute efter svenskarna och att de svenska diplomaterna inte längre hade någon auktoritet för att skydda dem. Varför? Förmodligen av samma orsaker som fick Alice Bauer att skapa sin egen berättelse: de eviga berättelsemallarnas starka påverkan på vårt sätt att se och vår vilja att förstå historia.

Att förstå en intervjuberättelse

Det är inte förvånande att stora skillnader finns mellan muntliga redogörelser av samma händelse. Vittnespsykologins slutsatser om ögonvittnens mycket individuella sätt att återge sina iakttagelser, beroende på förmodade förväntningar och den givna situationen tillhör vardagskunskapen idag.

Det finns flera intressanta aspekter i intervjuerna som bör framhåvas i samband med intervjuarens och hela kontextens påverkan på den intervjuade. Flera av de intervjuade som var nära Raoul Wallenberg ber intervjuaren att stänga av bandspelaren när de skulle berätta om mer ”känsliga” aspekter av denna aktivitet. Detta visar att de förutsätter vissa förväntningar kring de berättelser som de framställer.⁶¹

En annan aspekt är något som ofta påpekas i litteraturen som behandlar metodfrågor i muntlig historia. Det är vikten av att ta hänsyn till relationen som byggs upp mellan forskaren och den intervjuade. Ras, etnicitet, kön,

klass och kulturella skillnader mellan intervjuaren och den intervjuade är ofta av avgörande betydelse för svaren som intervjuaren får på sina frågor. Valerie Raleigh Yows ger en rad exempel om hur skillnaden i hur kvinnor och män ser på intervjurelationen påverkar intervjureultatet. Medan kvinnor är i allmänhet mer måna att bygga upp och bevara relationen och inte säger emot, ser män ofta även intervjusituationen som en makt och hierarkifråga och är beredda att tävla för den.⁶²

Betydelsen av denna aspekt blir synlig i RWP intervjuerna. En mycket stor del av intervjuerna gjordes med personer som var unga eller mycket unga och en stor del av dessa var unga kvinnor eller till och med unga flickor när händelserna utspelade sig. Man kan se tydligt att det är just dessa unga kvinnor som försöker motsvara förväntningarna. Det är de som uttrycker den största beundran för det som Raoul Wallenberg gjorde i Budapest och det är de som använder uttryck "då kom min Messias", "en av mänsklighetens största hjältar" osv. när de pratar om Wallenberg. Det är också framför allt de som har varit för unga för att vara tillräckligt själsäkra på sina minnen som attribuerar Wallenberg meriten för alla räddningsaktionerna i Budapest. Det är också framför allt de unga som ansåg att de har blivit räddade från deportation eller från avrättning av Raoul Wallenberg personligen.⁶³ De som upplevde händelserna som vuxna och speciellt de som var i direkt kontakt med Raoul Wallenberg som vuxna uttrycker en mycket mer balanserad attityd. Och det är framför allt de vuxna männen som visar sig vara mest själsäkra och mest analytiska i sina berättelser och visar ibland en kritisk attityd till myterna kring Raoul Wallenberg. Men även dessa berättelser konkluderar ofta i slutsatsen att Raoul Wallenberg var en ovanlig människa, en nästan mytologisk hjälte. Varför?

Förklaringen kan finnas framför allt i det som intervjuerna så tydligt avslöjar: att de flesta judar som under kriget visste eller hörde om Raoul Wallenberg inte kunde förklara hans närvaro och hans aktivitet i Budapest. Denna omständighet ledde till en lång rad olika mer eller mindre mytomspunna förklaringar, som framför allt utgick ifrån antagandet att det var hans personliga vilja att hjälpa judarna som förde honom till Budapest och att räddningsaktionens framgångar berodde framför allt på hans personliga egenskaper och hans skicklighet. Intervjuerna avslöjar att redan under kriget fanns en nästan mytisk bild av Raoul Wallenberg bland judarna i Budapest just på grund av dessa antaganden. Denna mytomspunna närvaro och berättelserna kring Wallenberg verkade som hoppingivande faktorer under dessa nästan hopplösa tider och utgjorde kanske det viktigaste resultatet av de svenska räddningsinsatserna. De gav mod och hopp om att räddning

fanns och att någon med nästan övermänsklig makt och skicklighet verkade för offren i Budapest. Denna myt och den stora uppmärksamheten som kom efter kriget gjorde att nästan alla som på något hade kontakt med räddningsaktionerna i Budapest 1944 ville bli förknippade med Wallenberg. Många judar visade sig vara måna att intervjuas och sedan deklarerar i intervjuerna att de har blivit räddade av Wallenberg trots att de hade ett annat skyddspass, inte svenskt, och en genomläsning av intervjun visar att de inte ens kände till Raoul Wallenbergs aktivitet under kriget!

Det finns alltså en uppenbar risk med dessa berättelser när det gäller sökandet efter historiska fakta. De ovannämnda omständigheterna förvrängde nämligen uppfattningen av situationen i Budapest och ledde till att Raoul Wallenbergs roll överskattades kraftigt.

Man kan se tydligt hur myten skapades i svaren som de intervjuade gav på hypotetiska frågor av typen ”vad tror du om Raoul Wallenbergs roll ...” eller ”hur tror du att han lyckades ...?” som – direkt eller indirekt – ofta ställdes i slutet av intervjuerna. Svaren kan mer eller mindre sammanfattas på följande sätt:

1. Vem var Raoul Wallenberg och varför kom han till Budapest?

Det mest vanliga svaret på denna fråga är att Raoul Wallenberg var medlem i en mycket viktig och inflytelserik familj i Sverige som lämnade på eget initiativ sitt bekväma och trygga liv i Stockholm och kom till Budapest endast för att rädda de utsatta judarna.

2. På vilket sätt arbetade han och varför lyckades han?

Svaren är oftast att han arbetade ensam och nästan självständigt. Han lyckades på grund av hans personliga egenskaper: Wallenberg var både extremt modigt men också listig.

3. Vad var dessa skyddspass och varför respekterades dem av tyskarna eller de ungerska myndigheterna?

Här svarar många av de intervjuade att skyddspassen var Raoul Wallenbergs påhitt och de respekterades endast på grund av hans stora inflytande och skicklighet i att övertyga tyskarna och de ungerska myndigheterna om skyddspassens riktighet. Hela skyddspass aktionen var en bluff som fungerade endast genom hans skickliga manövrering. Eftersom det var ganska svårt att förklara varför tyskarna och framför allt de ungerska pilkorsarna lät sig luras genom en så uppenbar bluff presenteras de oftast som oförståndiga och okultiverade bärsärkar som inte förstod sig på ”internationell politik”.

Denna diskrepans mellan resultaten i den dokumentära undersökningen och även många ögonvittnesskildringar och det som framkommer ur berättarnas värdering av Raoul Wallenbergs roll och insats tvingar fram

några ytterligare funderingar, både om dessa berättelser och om muntlig historia. En av de viktigaste slutsatserna inom muntlig historia är nämligen det att "a human beings past experience is what he or she makes of it before the historian begins to interpret it".⁶⁴ Denna medför dock en dubbel biasmöjlighet. Genom att peka på denna dubbla *bias* möjlighet bör vi fästa uppmärksamheten på behovet av ett "angrepp på bred front" när man börjar analysera och kommentera intervjuer och skriva historia utifrån muntliga berättelser. Som R.G. Collingwood uttryckte det: "For historical thinking means nothing else than interpreting all the available evidence with maximum degree of critical skill".⁶⁵

Samma tänkande som för vanlig källkritik måste tillämpas även i muntlig historia.

Samtidigt måste vi fundera på vad som vi egentligen vill ta reda på: situationen eller processen. Eller med andra ord: vill vi beskriva eller förklara det som har hänt. Vill vi beskriva vad som har hänt måste man framför allt ta reda på "fakta". Tror vi att dessa finns som "rena saker" som har samma intersubjektiva innehåll både i en synkron och i en diakron mening och anser vi att historievetenskapens sak är att kunna avgränsa och beskriva dessa då förkastar man muntlig historia ty muntlig historia "täcker fakta med förklaringar". Men om vi inte nöjer oss med "rena fakta" utan vill ta reda på hur folk *använder* – eller kanske rentav *tillverkar* – det som sedan kallas "fakta", då är vi intresserade av muntlig historia.⁶⁶ Muntlig historia kan också, paradoxalt nog, bli en bra väg även mot det som är den objektiva historiens ambition: intersubjektivitet. Ty användning eller "tillverkning" av fakta sker för att *intersubjektivt* underbygga en *berättelse* – som ger en svarsvariant på den processuella *varför frågan* både för berättaren och historikern. Vilka fakta för vilka berättelser? Vilka är de fakta som anses göra berättelsen trovärdigt? Och hur ska de ordnas och tillämpas? Sättet på vilket strukturering av fakta sker i en berättelse säger oftast mer om intersubjektivitetens tidsbundna krav än själva den blotta faktamängden. Minnet är bristfälligt när det gäller fakta men det är mycket mindre bristfälligt när det gäller allmänna förhållanden och inte minst när det gäller kriterierna för trovärdighet. Berättelsen måste vara sannolik och på så sätt avslöjar den den gällande verklighetsuppfattningen. På så sätt hjälper den oss förstå både hur och varför saker har skett så som de har skett och hur de uppfattas i berättelseögonblicket. Den visar hur händelserna tolkades och tolkas och sätts i sammanhang och den visar den ofta *ad hoc* påhittade kausaliteten som kopplar ihop fakta och gör de meningsfulla och verkningsfulla. Vill vi förstå denna process då är vi

överens med Alistair Thompson när han skriver: *"Among the most obvious sources for contemporary history are the memories of people who have lived through past events"*.⁶⁷

Muntlig historia handlar dock mycket mindre om vad som har hänt och mycket mer om hur folk uppfattar och berättar om den tidigare uppfattningen om vad som har hänt. I denna mening kan muntlig historia öppna möjlighet till förståelsen av hur myter skapas och fungerar i historien. Den symboliska masskommunikationens begränsade karaktär gör att den delade – för gruppen gemensamma – världsuppfattningen är mycket enkel konstruerad. Långlivade färdiga mallar måste användas, *mallar* som är tillräckligt gamla för att *kännas och delas* intuitivt av alla som tillhör gruppen. *Vi* och *de*, *hjärte* och *offer* är oftast grundläggande strukturerande principer i dessa mallar. Kunskap om dessa mallar kan berätta mer om perioden än en "verklighetstrogen" beskrivning ty de visar vilka var "tankebrickorna" som har använts för att ge en gemensam grupprepresentativ tolkning av den s.k. verkligheten. Tillhörigheter och uteslutningar beror på delande eller icke delande av dessa mallar.

Med hjälp av dessa mallar konstruerar människan "myten" som sedan blir till grund för upplevelsen och upplevelsen blir till grund för vidare aktioner... Här menar jag inte det att för initieringen och motiveringen av varje handling skapas en sammanhängande berättelse – en "myt". Det handlar mer om användandet av dessa färdiga mallar och stereotypier som underlättar "uppfattningsbildningen"; och också om människans sätt att omkonstruera verkligheten efter egna värdeskalor. Denna omkonstruerade värld står sedan som grund för den senare handlingen och den skapande aktiviteten. Denna aktivitet frambringar därefter en realitet som är absolut påtaglig, närvarande och ofrånkomlig.

Det är därför viktigt att kunna tyda myter och stereotypier för förståelsen av människors deltagande och handlingar i de angivna situationerna. "Myth is a fundamental component of human thought ... (and) myth has lost neither its imaginative purchase nor its living power as a historical force today".⁶⁸ Genomläsningen av Raoul Wallenberg intervjuerna bekräftar detta.

Myter är idealbildande: både bakåt för att förklara "vad som har hänt" eller "varför har vi gjort så?" men också "framåt" som ideal om hur världen ska se ut och om hur vi ska bete oss: myten om det kvinnliga eller manliga idealet, om hur en hjälte ska vara osv. Det är dessa ideal som driver människorna och deras handlingar och har kanske den största historieskapande effekten. En historiker som alltför länge är skolad i "faktasökande" vetenskapliga värderingar kan ofta missa detta.

[...] we risk missing their real historical significance. For such constructed myths have an extraordinary power to rally whether at the ballot box or on the battlefield ... As western historians trained in a rationalistic tradition of cause and effect it is not easy for us to evaluate the power of symbols, the force of illusion. Yet it is not the less real for that”, skriver Samuel och Thompson, och jag kan bara hålla med dem.⁶⁹

Kanske den mest ataviska av mytens arketyper är Det Goda och Det Ondas kamp och människan – offret – mellan dem. Så småningom simplificeras alla berättelserna till denna grundläggande form men i deras färd passerar de olika stadier som ger väsendet till olika historiska perioder. Berättelserna uppfattas alltid ”motsvara” verkligheten av dem som berättar, och vi borde oftare fundera över om inte denna verklighet är just den som gör att den andre ”mätbara” verkligheten kan överhuvudtaget bli begriplig för oss. Rätt gjort kan muntlig historia ge oss möjlighet att se och analysera hur kunskap byggs upp på en realitet *filtrerad och rentav skapad* av mytens och berättelsens logik.

En analys av dem är viktig också för att förstå processerna som följde efter händelserna, de kausala effekterna, ty myten i ett senare skede blir ofta mer verklig och mer verksam än de faktiska händelserna som gav upphov till den. Men trots deras uppenbara kunskapsfrämjande roll bör dessa ”konstruerade myter” användas med stor försiktighet för att rekonstruera vad som egentligen hände under vissa tillfällen i historien och detta gäller även Raoul Wallenbergs aktivitet i Budapest.

Raoul Wallenberg har blivit en myt redan under de sista veckorna av hans närvaro i Budapest. Men denna myt hade inte mycket att göra med vad han personligen gjorde utan mycket mer med rollen som myten tilldelade honom. Och myten skapade sedan historia. En muntlig historia analys av denna process överskrider dock denna artikels ramar och ambitioner. Jag nöjer mig med att konstatera att en källkritisk analys av de ovannämnda berättelserna inte ändrar slutsatserna från den dokumentära undersökningen av Raoul Wallenbergs aktivitet i Budapest. Det andra konstaterandet är att muntliga berättelser bör användas med stor vaksamhet och seriös källkritik om vi har ambitionen att rekonstruera ”wie es eigentlich gewesen ist” i historien; men desto mer behövs de för att förstå den!

NOTER

- 1 Dessa källor kom till genom intervjuer där vissa så kallade ögonvittnen svarade på forskarnas eller reportrarnas frågor. De blev alltså skapade genom dessa intervjuer. För en bredare diskussion av denna metod och de bias möjligheter det medför se Attila Lajos, "Muntlig historia: mer än vetenskap?" i *Humanetten*, nr. 18, 2006, Malin Thor, "Tankar om källkritik och Oral History" i Malin Thor & Lars Hansson (red.), *Oral history 1. Teoretiska perspektiv på individuella och kollektiva möten*, Växjö 2003, Malin Thor, "Oral History – mer än en metod" i *Historisk Tidskrift* nr. 3, 2001 eller Paul A. Levine, "Oral history and the Holocaust : some methodological reflections" i *Multiethnica*. 1992 (10), s. 6-10.
- 2 Se Attila Lajos, *Hjälten och offren. Raoul Wallenberg och judarna i Budapest*, Växjö, 2004 och Attila Lajos, *Raoul Wallenberg . Mitosz és valóság*, Budapest 2007. Denna slutsats är inte på något sätt kontroversiell inom forskningen. Se Ungerns främste Holocaust forskare, prof. László Karsais artiklar, som t.ex. "Az ismeretlen Wallenberg" i *Népszabadság*, 1 april 2007 och forskningen inom Holocaust centret i Budapest (Holocaust Dokumentációs Központ) genomfört av Szabolcs Szita, János Botos, János Kovács i Botos & Kovács red., *Üldöztetés, embermentés, újrakezdés*, Budapest 2007.
- 3 Dessa siffror bekräftas av Georg Sessler's forskning i Judiska Föreningens arkiv i Budapest. Se artikeln "Wallenberg kan ha räddat fler judar" i *Dagens Nyheter*, 2009-07-05.
- 4 En betydande andel av de judar som deporterades i november 1944 från Budapest återvände. Antalet judar som var vid liv när striderna i Ungern upphörde uppskattas till 185 000. Runt 85 000 återvände de följande månaderna. Man kan lätt förutsätta att en stor del av de som återvände var sådana som deporterades från Budapest i november 1944. Se Tamás Stark, "A magyar zsidóság a vészorszakban és a második világháború után. Statisztikai áttekintés" i *Régió – Kissebség, politika, társadalom*, nr. 3, 1993.
- 5 Att det är en berättigad frågeställning bekräftas även av prof. László Karsai. Uppgifterna om Raoul Wallenberg hämtas i många fall från hyllningslitteraturen, som hänvisar ofta till dessa så kallade ögonvittnesbeskrivningar. Så är det fallet även med de amerikanska läroböckerna som skriver om Raoul Wallenberg. Karsai skriver följande om pålitligheten av uppgifterna som finns i dessa böcker: " ... The American textbook writers man-

- aged to set a peculiar record in connection with the heroic Swedish diplomat. There is not one correct statement among those they endeavour (sic) to make in connection with him.” Se “Recent Hungarian University and Secondary School Textbooks on the Holocaust” på http://www.arts.u-szeged.hu/leg-egy/oktatok/Karsai_Laszlo/TextbooksHolocaust1_hun.htm.
- 6 Projektets arkiv finns i Raoul Wallenberg-projektets arkiv i *Uppsala Universitetets arkiv (UUA)* på Uppsala universitetsbibliotek. Hädanefter RWP.
 - 7 RWP A1: 1.
 - 8 Se mötesprotokollet i RWP A1:1.
 - 9 De svenska skyddspassen tilldelades av den svenska legationen efter individuella ansökningar och framför allt till judar som kunde bevisa att de hade haft viktiga affärsförbindelser med Sverige eller hade andra betydande meriter. Ett förvånansvärt stort antal av svenska skyddspassinnehavarna skaffade dock sitt svenska skyddspass på andra än på denna ”officiella” väg. Flera av de intervjuade berättar att det fanns personer som kunde ”skaffa” svenska skyddspass eller det att anställda på den svenska legationens humanitäravdelning ordnade i sin tur svenska skyddspass till sina släktingar. Även vissa av den svenska legationens humanitäravdelnings anställda fick sitt skyddspass på detta sätt. Först ordnades svenskt skyddspass av en tidigare anställd, för att sedan ordna även anställning på den svenska legationens humanitäravdelning åt respektive skyddspass innehavare. Här finns förmodligen en viktig förklaring till den lavinartade ökningen av antalet ”anställda” på den svenska legationens s.k. humanitäravdelnings under november 1944, då avdelningen fick nästan 400 anställda. Se bland annat Attila Lajos 2004 och 2007.
 - 10 RWP intervju 514 och 538.
 - 11 Alla de andra uppgifterna anger mötet till den 13 januari med en rysk officer och det finns en lång rad vittnesberättelser som anger att de mötte Raoul Wallenberg i Budapest även den 17 januari.
 - 12 RWP intervju 350 (Sara Karig), 351 (Arthur Kárász), 513 (Otto Roboz), 515 (Tibor Báránszky).
 - 13 RWP intervju 318 (József Éliás), 347 (Ferenc Kálmánffy) respektive 312 (Giorgio Perlasca).
 - 14 Det är vad de tillgängliga dokumenten också visar. Se Attila Lajos, 2004, 2007. Se också den ungerske historikern prof. László Karsais senaste forskningsresultat om pilkorsregimen i *Beszélő*, nr. 3, mars 2008. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/reflektor-a-sotetbe>.
 - 15 RWP intervju 330.
 - 16 RWP intervju 513.
 - 17 RWP intervju 351, s. 26.
 - 18 Dokumenten i arkiven visar dock en viss samordning på högre, diplomatisk nivå. Den ledde till några gemensamma protestnoter överlämnade av diplomatikårens doyen, den påvliga nuntien tillsammans med den svenske ministern Danielsson.
 - 19 RWP intervju 317. Csehi var journalist på den högerextremistiska tidningen *Összetartás*,
 - 20 RWP intervju 321.
 - 21 RWP intervju 356.

- 22 Dessa möten bekräftas av Fiala själv i förhöret inför folkdomstolen omedelbart efter kriget. Se ungerska säkerhetstjänstens arkiv i Budapest (Állambiztonsági hivatalok történeti levéltára), V-101578.
- 23 Se Vilmos Bondor, *A Mikó Relytély*, Budapest 1995. Mikó arresterades efter kriget och avrättades sedan av ryssarna, trots den ungerska regeringens interventioner för honom. Den ungerska regeringen beskrev honom som en antinazistisk hjälte. Bondor, förklarar avrättningen av Mikó med att han hade kännedom och dokumenterade uppgifter om massmordet i Katyn. Enlig Bondor hade även Raoul Wallenberg kommit i kontakt med dessa dokument, just genom Mikó. Bondor, som var Mikós adjutant under kriget, arresterades och förhördes i flera månader av ryssarna och i dessa förhör frågades han ofta om sina kontakter med Wallenberg. Men han har inte haft några kontakter med honom, han visste bara att Mikó ofta träffade Wallenberg. Han lanserar i sin bok teorin att Wallenberg arresterades av ryssarna just på grund av sin presumtiva kännedom om det som hände i Katyn.
- 24 RWP intervju 331 respektive 348. Om Szalais avgörande roll i juderäddningsaktionerna under denna period se även József Szekeres, *A pesti ghetto 1945 januári megmentése*, Budapest 1997.
- 25 RWP intervju 316.
- 26 RWP intervju 302.
- 27 RWP intervju 336.
- 28 Uppgifterna bekräftas av ett brev som RWP fick av Paul Aschner. Aschner var en rik jude som fick skydd på den svenska legationens humanitäravdelning på Üllői út 2-4 i november-januari 1944-45. Se brevet i RWP, F2D: 1 Volym F2D:1 QQ. Den svenska legationens humanitäravdelning flyttade till Üllői út 2-4 i Pest i början av november 1944.
- 29 Se intervju 004 (Edit Ernster, Hugo Wohls dotter), 307 (fru Miklós Kellner), 342 (fru Miklós Váli), 344 (Erzsébet Schwartz; en enda direkt kontakt med Wallenberg), 345 (Stefánia Schwartz).
- 30 305 (Péter Nádas), 311 (György Schiller), 315 (Valéria Nádas), 522 (Victor Ajtay), 531 (George Sebök).
- 31 Károly Szabó var Raoul Wallenbergs medarbetare med goda kontakter med pilkorsbossen Pál Szalai, som han senare övertygar hjälpa den svenska legationens ansträngningar att skydda judarna med skyddspass. Szabó var – i motsats till Wallenberg - en lång blond person med skinnrock och Sebök beskriver Wallenberg just som en lång blond person med skinnrock!
- 32 Det finns dock en intervjuad, Johnny Moser (RWP intervju 332) som påstår att han har träffat Wallenberg på Üllői út 2-4 varje dag i november-december 1944. Men Mosers uppgifter är mycket svåra att få grepp om. Han föddes 1925 och var alltså endast 19 år 1944. Trots det attribuerar han sig själv en mycket viktig roll på den svenska legationens humanitäravdelning.

- Han påstår att han anställdes på legationen som portvakt men han har haft egen bil från legationen och en greve som chaufför och att han hade en förtroendefull kontakt med minister Danielsson och gör honom tjänster i dennes kärleksaffärer. Han säger också att han lämnade över protestnoter till det ungerska utrikesministeriet, hade förtroendefulla konversationer med Raoul Wallenberg i dennes bil, påstår att Wallenberg förhandlade med tyskarna i Hegyeshalom medan Wallenberg själv inte skriver ett enda ord i sina rapporter om sådana förhandlingar och så vidare.
- 33 RWP intervju 354 (Ferenc Köröm).
- 34 Dessa så kallade dödsmarscher ägde rum under deportationen till Tyskland av flera tusen ungerska judar (dagens Österrike) för att bygga ut försvarsanordningarna runt Wien. Eftersom inga transportmedel fanns till förfogande fick de deporterade marschera till fots hela vägen från Budapest till Wien. Den ungerske statschefen Ferenc Szálasi godkände motvilligt denna deportation och stoppade dem när han fick reda på de vidriga förhållandena under dessa dödsmarscher. Se László Karsai, 2008, Attila Lajos, 2004, s. 89, Szabolcs Szita, *Magyarország 1944. Üldöztetés, embermentés*, Budapest 1994, s. 72.
- 35 RWP intervju 319 (fru Solymosi Jánosné), 125 (Fishler, Nahum), 324 (Eugén Türkl).
- 36 RWP intervju 345 (Stefánia Schwartz).
- 37 RWP intervju 525, s. 19-20.
- Det finns flera frågetecken kring intervjun. Varken Abrahams eller de andra kvinnorna har haft svenskt skyddspass, Wallenbergs beskrivning är mycket idealiserad och utan konkreta drag och berättelsen om pappren från Hitler gör att man misstänker en efterhandskonstruktion.
- 38 Jag intervjuade själv Alice Bauer 1999. Hennes berättelse i intervjun är i stort sett likadan med den i programmet. Alice Bauer överlämnade själv hennes f.d. fästmans manuskript vid intervjutillfället.
- 39 118 (Naomi Gur), 137 (Zwi Erez), 140 (Valeria Yonash), 124 (Olga Balach), 120 (Maria Hercog), 508 (Ivan E. Becker).
- 40 Jag återger exakt den engelska originalöversättningen från hebreiska. Eventuella språkfel härstammar därifrån.
- 41 Se Wallenbergs egen rapport från 25 november och hans PM från den 8 december 1944. Wallenberg angav i dessa dokument att han och Per Anger hade företagit resan till den österrikiska gränsen för att fastställa äktheten på de där föreliggande skyddspassen. Han och Per Anger avreste mot Hegyeshalom den 23 och anlände dit i gryningen den 24 november och stannade till eftermiddagen. Det är den enda gången som Raoul Wallenberg rapporterar om någon resa till Hegyeshalom. Se rapporten i KÜM K 63 413 cs. Akt 13 129 s 225 – 228 i *Ungerska Riksarkivet* och Wallenbergs PM från den 8 december i *Raoul Wallenberg*: [handlingar i UD:s arkiv om Raoul Wallenberg], vol. 3,

- Stockholm 1980. Hädanefter: Handlingar.
- 42 Schweizarna stannade kvar till den 28 november och skickade regelbundna rapporter om sin aktivitet i Hegyeshalom. Se Jenő Lévai, *Raoul Wallenberg*, Budapest, 1988, Attila Lajos, 2004, 2007.
- 43 RWP intervju 127.
- 44 Raoul Wallenberg tog sitt körkort i Ungern den 8 november 1944. Han har dock alltid haft chaufför även efter detta datum. Wallenberg sista chaufför i Budapest var Vilmos Langfelder, som arresterades av ryssarna tillsammans med Wallenberg den 13 januari 1945. Se Szita Szabolcs, ”Langfelder Vilmos, Raoul Wallenberg munkatársa” i Botos & Kovács, 2007 eller Attila Lajos, 2004, not 685 och s. 170 ff.
- 45 Det var de neutrala legationernas kraftiga gemensamma protestnot, som överlämnades av nuntien och Danielsson den 17 november, som ledde till denna händelseutveckling. Se Jenő Lévai, 1988, s. 145-150 och Attila Lajos, 2004, s. 222-223.
- 46 RWP intervju 314.
- 47 RWP intervju 314 (György Frigyesi), 324 (Eugen Türkl), 328 (György Bástyai-Holtzer), 511 (Halpern György), 531 (George Sebök).
- 48 Detta enligt Veres egen utsago. Se RWP intervju 507.
- 49 Veres trodde ännu vid intervju-tillfället att det var deras våghalsiga försök att öppna en av de slutna vagnarna som förargade gendarmbefälet och föranledde detta misslyckande. Dokumenten visar dock att den verkliga orsaken var det att inrikesministern förbjöd ytterligare undantag. Se Attila Lajos 2004, 2007.
- 50 RWP intervju 005 (Éva Szilágyi), 117 (Alice Heller), 322 (fru István Radnóti), 336 (Ödön Singer).
- 51 RWP intervju 005 (Éva Szilágyi).
- 52 Del 1. Programmet sändes flera gånger i Kunskapskanalen. Alice Bauer uppgav en liknande berättelse i intervjun som jag gjorde med henne år 2000.
- 53 Erwin var Alice fästman. Enligt Lévai var det 26 personer som lyckades gömma sig under nazian på Jókai utca 1. Se Lévai, 1988, s. 213-221.
- 54 Dock inte i samma byggnad! Den var ju redan tom. Se nedan Erwin Korányi's berättelse.
- 55 Ryssarna kunde absolut inte varit ”på andra sidan” Donau den 8 januari 1945. Händelsen utspelar sig på Pest sidan och Buda intogs endast i februari, efter att Pest erövrades.
- 56 Detta var inget argument i sig själv. Pilkorsarna visste mycket väl att det var svenska skyddslingar som de hade tillfångatagit.
- 57 Erwin K., Korányi, *Dreams and tears. An autobiography*, manuskript, s. 51-53. Kopia i författarens ägo.
- 58 Dessa var första nattens händelser enligt Alice berättelse, i den svenska legationens skyddade byggnad på Jókai utca 1 i Budapest.
- 59 Bland annat min egen intervju med Edit Ernster och RWP intervju 301 (anonym), 307 (fru Miklós Kellner; anställd på legationen), 315 (Valéria Nádás; anställd på legationen, såg

- Wallenberg sist den 1 januari), 348 (Ferenc Perjéssy, Pál Szalais adjutant), 331 (Pál Szalai). Om dokumenten se Lajos, 2007.
- 60 Även under min egen intervju var Alice övertygad att jag vill veta mer om ”hjälten” Wallenberg! ”Men då var Wallenberg redan underrättad och då såg jag honom *som hjälte som du är intresserad av*. Hur är man hjälte?” frågar sig Alice när hon börjar relatera händelsen på Donaustranden.
- 61 Att sådana förväntningar kunde uppstå under RWP intervjuerna bekräftas även av Laura Palosuo i hennes avhandling *Yellow Stars and Trouser inspections. Jewish Testimonies from Hungary, 1920-1945*, Uppsala 2008, s. 42. En allmän diskussion om detta fenomen finns även i Malin Thors artiklar, 2001, 2003.
- 62 Se Valerie Raleigh Yow, *Recording Oral History*, Thousand Oaks, 1994, kapitlet ”Interpersonal Relations in the Interview” eller Elisabeth Loftus, ”Who Remembers What? Gender Differences in Memory” in *Michigan Quarterly Review* 26:1, 1987.
- 63 Se intervju 003 (Kate Wacz, född 1932), 005 (Eva Szilágyi, född 1927), 007 (Frank Vajda, född 1935. Vajda blev en riktig Raoul Wallenberg activist när han blev vuxen), 107 (Miriam Greenfeld, född 1935), 117 (Alice Heller, född 1930), 118 (Naomi Gur, född 1930), 120 (Maria Hercog, född 1926), 137 (Zwi Erez född 1932), 306 fru Pál Kauders, född 1922), 309 (Simor Dénesné, född 1921), 320 (fru István Gresz, född 1928), 322 (Johnny Moser, född 1925), och många andra.
- 64 Valerie Raleigh Yow, 1994, s. 19.
- 65 Citeras i Valerie Raleigh Yow, 1994, s. 22.
- 66 Jag har dock inte hittat några muntlig historia studier där den ”tillverkande” aspekten – där folk hittar på historier och fakta som aldrig har hänt – direkt diskuteras, trots att den bevisligen förekommer.
- 67 Se Unreliable Memories? The use and abuse of Oral History, i William Lamont (red.), *Historical controversies and historians*, London, 1998.
- 68 Raphael Samuel & Paul Thompson (red.), *The myths we live by*. London and New York, 1990, s. 4.
- 69 Raphael Samuel & Paul Thompson, 1990, s. 19.